

AFORIZMNING LINGVISTIK MAQOMI VA JANRIY MEZONLARI

Djumaniyazova Intizor Davlatnazar qizi,

Ma'mun universiteti katta o'qituvchisi

Email:intizor1828@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada aforizmning lingvistik maqomi, janriy mezonlari va nazariy tavsifi yoritiladi. Aforizmning ixchamlilik, semantik tugallik, obrazlilik, takrorlanuvchanlik, mualliflik va pragmatik yo'naltirilganlik kabi belgilari tizimli tahlil qilinadi. Shuningdek, aforizmning maqol, matal va qanotli iboralardan farqlari, uning badiiy hamda ilmiy tafakkur bilan aloqasi, o'zbek va jahon tilshunosligidagi talqinlari qiyosiy yondashuv asosida umumlashtiriladi. Natijada aforizmning mustaqil lisoniy-estetik birlik sifatidagi mohiyati asoslanadi hamda uni tasniflash, sharhlash va matn tarkibida aniqlash uchun mezonlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: aforizm, lingvistik maqom, janr mezoni, semantik tugallik, mualliflik, mikromatn, pragmatika

Аннотация. В статье рассматриваются лингвистический статус, жанровые критерии и теоретическое толкование афоризма. Анализируются такие признаки, как краткость, семантическая завершённость, образность, воспроизводимость, авторство и прагматическая направленность. Афоризм сопоставляется с пословицей, изречением и крылатым выражением, а также обобщаются его трактовки в узбекской и мировой лингвистике. В результате обосновывается понимание афоризма как самостоятельной лингвоэстетической единицы с чёткими критериями распознавания и интерпретации.

Ключевые слова: афоризм, лингвистический статус, жанровый критерий, семантическая завершённость, авторство, микротекст, прагматика

Abstract. This article examines the linguistic status, genre criteria, and theoretical interpretation of aphorisms. It analyzes brevity, semantic completeness, imagery, recurrence, authorship, and pragmatic orientation as core features. The study also differentiates aphorisms from proverbs, sayings, and winged expressions, and compares their treatment in Uzbek and world linguistics. As a result, aphorism is justified as an independent linguistic and aesthetic unit with clear identification and interpretive criteria.

Key words: aphorism, linguistic status, genre criterion, semantic completeness, authorship, microtext, pragmatics.

Kirish. Tilshunoslikda kichik hajmli, ammo katta ma'no sig'imiga ega birliklar doimo alohida e'tibor markazida bo'lib kelgan. Ana shunday birliklardan biri aforizmdir. U tashqi ko'rinishda oddiy gapga o'xshab ko'rinsa-da, mazmunan umumlashgan xulosa, individual kuzatuv, estetik ta'sir va kommunikativ yo'naltirilganlikni bir nuqtada jamlaydi. Shu sababli aforizmni faqat "hikmatli so'z" deb talqin qilish yetarli emas. U badiiy tafakkur va ilmiy mushohada oraliq'ida joylashgan, nutqda takror qo'llanish salohiyatiga ega, mustaqil semantik tugallikka ega bo'lgan maxsus lisoniy-estetik birlikdir. Zamonaviy tilshunoslikda aforizmga bo'lgan qiziqishning kuchayishi tasodifiy emas. Bugungi axborot asrida qisqa, aniq, esda qoladigan va ta'sirchan shaklda bayon etilgan fikrlarning kommunikativ qiymati keskin oshdi. Ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy media, ta'limiy platformalar va ilmiy diskursda ham qisqa, lekin mazmunli ifodalarga ehtiyoj kuchaydi. Shunday sharoitda aforizmning janriy va lingvistik tabiatini aniqlash, uni

boshqa yaqin birliklardan ajratish, uning mohiyatini tushuntiruvchi mezonlarni belgilash dolzarb nazariy vazifaga aylanadi.

Aforizmning lingvistik maqomini belgilashdagi eng katta qiyinchilik shundaki, u bir vaqtning o'zida bir necha soha kesishmasida namoyon bo'ladi. Bir tomondan, u semantik jihatdan yakunlangan va sintaktik jihatdan mustaqil gapdir. Ikkinchi tomondan, unda badiiy-estetik niyat kuchli bo'ladi, chunki aforizm tinglovchi yoki o'quvchiga faqat ma'lumot bermaydi, balki uni o'ylashga, qiyoslashga, xulosa chiqarishga undaydi. Uchinchi tomondan esa aforizm pragmatik jihatdan yo'naltirilgan bo'lib, ma'lum nutqiy vaziyatda baholash, ishontirish, ogohlantirish, nasihat qilish yoki umumlashtirish vazifasini bajaradi. Ana shu ko'p qavatlilik aforizmni oddiy leksik yoki sintaktik birliklar qatorida emas, balki matn va diskurs bilan uzviy bog'liq bo'lgan maxsus janriy hodisa sifatida ko'rishga asos bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Aforizm haqidagi nazariy qarashlar tarixiga nazar tashlaganda, bu tushuncha qadimgi davrlardan boshlab turli ma'nolarda qo'llanib kelganini ko'rish mumkin. Yunon tilidagi "aphorismos" atamasi dastlab qisqa va aniq hukm ma'nosini anglatgan. Keyinchalik u tibbiy, falsafiy va adabiy nutqda turli shakllarda ishlatilgan. Tarixiy taraqqiyot davomida aforizm ba'zan "maksima", "gnoma", "hikmatli so'z", "qanotli ibora" singari atamalar bilan yaqinlashtirilgan, ba'zan esa ulardan alohida janr sifatida ajratilgan. Bu xilma-xillik aforizmning tor qolipga sig'maydigan murakkab tabiatini ko'rsatadi. Antik dunyoda qisqa, mazmundor va umumlashgan hukmlar falsafiy tafakkurning qulay ifoda shakliga aylangan. Uyg'onish davrida esa aforizm insonga, uning axloqiy dunyosiga va hayotiy tajribasiga qaratilgan badiiy-falsafiy fikr shakli sifatida rivojlangan. Yangi davrga kelib, aforizmning lo'ndalik, paradoksallik va esda qolarli shakl bilan bog'liq xususiyatlari yanada kuchaydi.

Tilshunoslik doirasida aforizmga bo'lgan yondashuvlar bir xil emas. Ayrim tadqiqotchilar uni frazeologik birliklarga yaqinlashtirib, turg'un ifoda sifatida ko'rgan bo'lsalar, boshqalari uni mustaqil mikromatn sifatida talqin qiladilar. Yana bir guruh olimlar aforizmning asosiy mezoni sifatida umumlashgan mazmun va mualliflikni ko'rsatadilar. Shu bilan birga, aforizm bilan maqol o'rtasidagi aloqadorlik masalasi ham ko'p bahslarga sabab bo'lgan. Ayrim qarashlarga ko'ra, maqol xalq muallifligidagi aforizm sifatida tushuniladi. Boshqa yondashuv esa ularni shakliy yaqin, ammo kommunikativ tabiat va funksional qo'llanish nuqtayi nazaridan farqli birliklar deb qaraydi. O'zbek tilshunosligida aforizm masalasi mustaqil va tizimli ravishda kam o'rganilgan bo'lsa-da, xalq og'zaki ijodi, lug'atshunoslik, frazeologiya va badiiy matn tadqiqi doirasidagi izlanishlar aforizmni tushunish uchun muhim metodologik asos yaratadi.

Maqol, matal va qanotli iboralarga oid tadqiqotlar aforizmning qator belgilarini aniqlashtirishga yordam beradi. Xalq donishmandligi namunalarida ham ixchamlik,

mazmuniy umumlashma va esda qolarlilik mavjud. Biroq aforizmni ulardan ajratadigan muhim belgilardan biri individual mualliflik, ya'ni muayyan shaxs tajribasi, kuzatuv va xulosasining muayyan shaklda ifodalanishidir. Aforizm ko'pincha alohida ijodiy akt mahsuli bo'ladi. Unda fikrning yangiligi, ifodaning shaxsiy uslubi va semantik konsentratsiyasi alohida seziladi. Shu sababli aforizmni faqat xalqona hikmatning yozma shakli deb izohlash uning individual-estetik tabiati va matndagi funksional mustaqilligini to'liq ochib bermaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada aforizmning lingvistik maqomini aniqlash uchun tavsifiy, qiyosiy, semantik va pragmatik tahlil usullaridan foydalanildi. Avvalo, aforizm haqidagi mavjud nazariy qarashlar umumlashtirildi va ularning o'zaro yaqin hamda farqli tomonlari ajratib ko'rsatildi. Keyin aforizmni maqol, matal, hikmatli so'z va qanotli ibora kabi birliklar bilan qiyoslash asosida mezonlar ishlab chiqildi. Semantik tahlilda aforizmning umumlashgan mazmun, mantiqiy yakun va ko'chma ma'no imkoniyatlariga e'tibor qaratildi. Pragmatik yondashuv doirasida esa aforizmning nutqdagi vazifalari, ya'ni baholash, ishontirish, eslatish, nasihat qilish, ogohlantirish va ijtimoiy tajribani uzatish kabi funksiyalari tahlil qilindi. Shuningdek, aforizmning matndan ajratilganda yoki kontekstdan tashqarida qo'llanganda ham ma'no tugalligini saqlab qolishi alohida mezon sifatida ko'rib chiqildi.

Metodologik yondashuvning yana bir muhim jihati aforizmni mikromatn sifatida talqin qilishdir. Aforizm hajman kichik bo'lsa-da, unda boshlang'ich konsept, ichki mantiq va yakuniy xulosa mujassam bo'ladi. Shu sababli u bitta gap shaklida ifodalansa ham, kommunikativ jihatdan bir butun matn vazifasini bajarishi mumkin. Bu yondashuv aforizmni oddiy leksik yoki sintaktik birlik sifatida emas, balki semantik zichlik va pragmatik mustaqillikka ega bo'lgan matn birligi sifatida o'rganish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, aforizmning eng asosiy belgisi ixchamlikdir. Biroq aforizmni faqat qisqa bo'lgani uchun aforizm deb bo'lmaydi. Har qanday qisqa gap aforizm emas. Uning ikkinchi va asosiy belgisi semantik tugallikdir. Aforizm o'quvchiga ma'nosi yakunlangan, ichki xulosaga ega fikrni taqdim etadi. U izohga muhtoj bo'lishi mumkin, lekin mazmuniy jihatdan yarimta bo'lib qolmaydi. Uchinchi belgi esa umumlashtiruvchanlikdir. Aforizm ko'pincha konkret vaziyatdan tug'iladi, ammo uning ifodasi bitta hodisadan kengroq, umumiyroq xulosaga aylanadi. Shu sababli u takror ishlatish uchun qulay bo'ladi. To'rtinchi belgi obrazlilik yoki ifodaviylikdir. Aforizm o'z ta'sir kuchini ko'pincha metafora, qarama-qarshilik, paradoks, ritmik tuzilma yoki sintaktik muvozanat orqali oshiradi. Beshinchi muhim belgi mualliflikdir. Garchi ba'zi aforizmlar ommalashib, xalq nutqiga singib ketishi mumkin bo'lsa-da, ularning dastlabki shakllanishi ko'pincha individual ijod bilan bog'liq bo'ladi.

Aforizmni maqoldan farqlovchi jihat aynan shu nuqtada aniqroq ko'rinadi. Maqol ko'proq kollektiv tajriba mahsuli bo'lib, xalqona umumlashmaga asoslanadi. U odatda

ancha turg'un va ko'p avlodlar davomida shakllangan. Aforizm esa muallifning individual kuzatuvi va uslubiy tanlovi bilan yuzaga keladi. Maqolda shakl soddaroq va hammaboproq bo'lishi mumkin; aforizmda esa shakliy noziklik, uslubiy kutilmaganlik va mazmuniy keskinlik kuchliroq bo'ladi. Maqol odatda didaktik xulosani aniq bildiradi, aforizm esa ba'zan o'quvchini bahsga, fikrlashga yoki ichki talqinga undaydi. Demak, ularning umumiy jihatlari mavjud bo'lsa-da, funksional tabiati va kommunikativ strategiyasi bir xil emas.

Aforizm bilan qanotli ibora o'rtasidagi munosabat ham nisbiydir. Har bir aforizm vaqt o'tishi bilan qanotli iboraga aylanishi mumkin, chunki uning takrorlanuvchanlik salohiyati yuqori. Ammo har bir qanotli ibora aforizm bo'lavermaydi. Chunki qanotli ibora ko'pincha muayyan asar, film, chiqish yoki tarixiy vaziyat bilan bog'liq bo'lgan esda qolarli shakldir; unda shakliy joziba kuchli bo'lsa-da, umumlashgan hukm darajasi doimo ham bo'lavermaydi. Aforizm esa, aksincha, shakl va mazmunning birligiga tayanadi: unda nafaqat esda qolarli ifoda, balki umumlashtirilgan mantiqiy xulosa ham bo'lishi shart. Shuning uchun aforizmning mezoni sifatida ifodaning jozibadorligi emas, balki mazmuniy konsentratsiya va hukmiylik darajasi muhimroqdir.

Aforizmning yana bir muhim belgisi takrorlanuvchanlikdir. Bu belgini faqat texnik ko'payish yoki tez-tez ishlatilish bilan tushunish to'g'ri emas. Takrorlanuvchanlik, avvalo, aforizmning boshqa nutqiy vaziyatlarda ham qayta ishlatilish imkonini anglatadi. Bu esa uning umumlashgan mazmuni, sintaktik mustaqilligi va kommunikativ moslashuvchanligi bilan bog'liq. Aforizm alohida kontekstdan ajratib olinganda ham ko'p hollarda ma'no uzilmaydi. Biroq ayrim aforizmlar mavjud kontekst bilan chambarchas bog'langan bo'lishi mumkin. Bunday hollarda ularni to'liq anglash uchun asl matn yoki vaziyatga murojaat qilish lozim bo'ladi. Demak, aforizmlar ham kontekstdan butunlay mustaqil, ham nisbatan kontekstga bog'liq turlarga ega bo'lishi mumkin.

Natijalar aforizmning nafaqat badiiy adabiyot, balki ilmiy va ijtimoiy fikr yuritishda ham samarali vosita ekanini ko'rsatadi. Qisqa shaklda murakkab fikrni bera olish, umumiy haqiqatni konkret va esda qolarli tarzda ifodalash, ma'naviy tajribani ixcham shaklda uzatish aforizmning eng katta kommunikativ quvvatidir. U inson tafakkurining "konsentrlangan modeli" sifatida amal qiladi. Shu jihatdan aforizm fanga ham, san'atga ham yaqin turadi. Fanga yaqinligi uning mantiqiy aniq va lo'nda xulosaga intilishida ko'rinsa, san'atga yaqinligi obrazlilik, ritm va uslubiy noziklikda namoyon bo'ladi. Bu ikki qatlamning uyg'unligi aforizmni o'ziga xos janrga aylantiradi.

O'zbek til materiallari asosida qaralganda, aforizmning milliy tafakkur bilan aloqasi ham ravshan ko'rinadi. O'zbek tilidagi hikmatli ifodalar, nasihat mazmunidagi jumlar, tarixiy shaxslar va adiblarning qisqa hukmlari milliy ma'naviyat bilan chambarchas bog'liq. Ularda axloq, tajriba, ijtimoiy muvozanat, vatan, ilm, odob, sabr va mas'uliyat kabi qadriyatlar ustun turadi. Biroq bunday birliklarning barchasini bir xil ravishda

aforizm deb belgilash metodik xatoga olib kelishi mumkin. Chunki aforizmni aniqlashda faqat mazmun emas, balki shakliy ixchamlik, individual uslub va kommunikativ takrorlanuvchanlik ham inobatga olinishi shart. Shunday yondashuvgina aforizmni boshqa yaqin birliklardan aniq ajratishga yordam beradi.

Aforizmni lingvistik tasniflash uchun quyidagi mezonlar eng muhim deb topildi: birinchisi, sintaktik mustaqillik; ikkinchisi, semantik tugallik; uchinchisi, umumlashtiruvchi xulosa; to'rtinchisi, ixcham va ta'sirchan shakl; beshinchisi, takror qo'llanish salohiyati; oltinchisi, badiiy-estetik yoki mantiqiy-pragmatik yuklama; yettinchisi, individual yoki tarixiy mualliflik izining mavjudligi. Ushbu mezonlar aforizmni nafaqat nazariy jihatdan ta'riflash, balki amaliy tahlilda aniqlash imkonini ham beradi. Ayniqsa, badiiy matn, publitsistik nutq va ommaviy kommunikatsiyada uchraydigan qisqa hukmiy birliklarni saralashda ana shu mezonlar samarali ishlaydi.

Aforizmning struktur tabiati ham e'tiborga loyiq. U ko'pincha bitta sodda gap ko'rinishida keladi, ammo qo'shma gap, parallel sintaktik qurilma yoki antitezali model shaklida ham namoyon bo'lishi mumkin. Struktur tanlov mazmunga bevosita xizmat qiladi. Masalan, qarama-qarshi juftliklarga qurilgan aforizmlar fikrning ichki ziddiyatini ochib beradi; parallel sintaktik model esa xotirada saqlanishni osonlashtiradi. Shu ma'noda aforizmning sintaktik shakli uning mazmuniy va estetik samaradorligidan ajratib bo'lmaydi. Aforizmning kichik hajmli bo'lishi uning soddaligini emas, balki siqilgan murakkablikni anglatadi. Muallif uzun izoh bilan berilishi mumkin bo'lgan fikrni sintaktik jihatdan mukammal, ritmik jihatdan muvozanatli va pragmatik jihatdan kuchli shaklga keltiradi. Demak, aforizm tahlilida sintaksis faqat formal ko'rinish emas, balki mazmuni jamlash texnologiyasi sifatida ham ko'rilishi kerak.

Semantik nuqtayi nazardan aforizmlar ko'pincha aksiologik xususiyatga ega bo'ladi. Ya'ni ular nafaqat biror holatni tasvirlaydi, balki unga baho beradi. Bu baholash ochiq yoki yashirin shaklda bo'lishi mumkin. Aforizm mazmunida ko'pincha "to'g'ri-noto'g'ri", "yaxshi-yomon", "aqli-nodon", "foydali-zararli" kabi aksiologik qutblar faol bo'ladi. Shu sababli aforizm sof tavsifiy birlik emas, balki madaniy va axloqiy yo'nalishga ega bo'lgan hukmdir. Bu xususiyat uni publitsistik nutqda ham, ta'limiy diskursda ham qulay vositaga aylantiradi. Chunki aforizm qisqa shaklda ma'lum qadriyatlar tizimini uzata oladi. Uning bunday salohiyati ayniqsa yosh avlodga ma'naviy tajriba va ijtimoiy xulosalarni yetkazishda katta ahamiyat kasb etadi.

Aforizmning pragmatik kuchi uning esda qolish qobiliyati bilan ham bog'liq. Esda qolish esa faqat mazmun bilan emas, balki tovush va ritm uyg'unligi, sintaktik mutanosiblik, semantik qarama-qarshilik va ko'chma ma'no bilan ta'minlanadi. Shuning uchun aforizmni oddiy didaktik gapdan farqlab turadigan jihatlardan biri uning xotirada mustahkamlanish mexanizmidir. Bunday mexanizm bo'lmasa, umumlashtirilgan fikr aforizm darajasiga ko'tarila olmaydi. Aforizm o'z shakli bilan ham mazmuni qo'llab-

quvvatlaydi; shakl va mazmunning ana shu uzviy birligi uning janriy mustaqilligini asoslaydi.

Nazariy nuqtayi nazardan aforizmni lisoniy birliklar tizimida joylashtirish masalasi ham muhimdir. U leksema emas, chunki bir soʻz bilan cheklanmaydi; oddiy frazeologizm ham emas, chunki unda hukm va matniylik darajasi yuqori; yirik matn ham emas, chunki hajm jihatidan nihoyatda ixcham. Demak, aforizmni mikromatn sifatida koʻrish eng maqbul yoʻldir. Mikromatn sifatidagi aforizm kirish, rivojlanish va xulosa kabi anʻanaviy kompozitsion qismlarni ochiq koʻrsatmasligi mumkin, biroq ularning semantik ekvivalenti unda baribir mavjud boʻladi. Oʻquvchi bitta jumla ichida vaziyatni, unga bahoni va umumiy xulosani his qiladi. Aynan shu xususiyat aforizmni til va matn orasidagi oʻtish zonasida joylashgan alohida hodisa sifatida tavsiflash imkonini beradi.

Tarixiy rivojlanish nuqtayi nazaridan qaralganda, aforizmning yashovchanligi uning ijtimoiy moslashuvchanligini koʻrsatadi. Qadimgi tibbiy va falsafiy hukmlardan tortib, zamonaviy publitsistik va raqamli kommunikatsiyagacha boʻlgan makonda aforizm mazmuniy yadro va shakliy loʻndalikni saqlab kelmoqda. Bu esa aforizmning tasodifiy emas, balki universallashtirilgan kommunikativ model ekanini koʻrsatadi. Mazkur model milliy tillarda turlicha ifodalansa-da, uning asosiy tayanchi bir xil qoladi: tajribani qisqa shaklda umumlashtirish. Shuning uchun aforizmni oʻrganish faqat janr tarixini yoritish emas, balki milliy tafakkurning qisqa shakldagi ifoda mexanizmlarini tahlil qilishdir.

Bunday yondashuv aforizmni nafaqat nazariy tavsiflash, balki elektron korpuslar, oʻquv adabiyotlari va matn tahlili amaliyotida bir xil mezonlar asosida aniqlash, belgilash va sharhlash imkonini ham kengaytiradi. Bu esa ilmiy aniqlikni sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, aforizm kichik hajmli gap emas, balki semantik tugallik, umumlashtiruvchanlik va pragmatik yoʻnaltirilganlikka ega boʻlgan mustaqil lisoniy-estetik birlikdir. Ikkinchidan, aforizmning asosiy mezonlari ixchamlik, hukmiylik, taʼsirchanlik, takrorlanuvchanlik va mualliflik bilan belgilanadi. Uchinchidan, aforizm maqol, matal va qanotli ibora bilan yaqin boʻlsa-da, ularning hech biri bilan toʻliq tenglashtirilmaydi. Toʻrtinchidan, aforizm fanga va sanʼatga birdek yaqin boʻlib, u mantiqiy umumlashma va estetik ifodaning uygʻun shakli sifatida maydonga chiqadi. Beshinchidan, aforizmni lingvistik jihatdan oʻrganish uchun matn, diskurs, pragmatika, leksik-semantika va uslubiyatni birlashtirgan kompleks yondashuv zarur.

Amaliy jihatdan esa aforizmning izohli lugʻatlarda va maxsus adabiy manbalarda izchil mezonlar asosida tavsiflanishi, badiiy matn tahlilida alohida birlik sifatida koʻrib chiqilishi va taʼlim jarayonida qisqa, ammo chuqur fikrni tahlil qilish vositasi sifatida qoʻllanishi maqsadga muvofiqdir. Kelgusida aforizmning milliy madaniyat bilan bogʻliq modelini ishlab chiqish, uning turli diskurslardagi variantlarini aniqlash va zamonaviy

kommunikatsiyadagi funksional imkoniyatlarini alohida o‘rganish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurahimov M.M. Folklornaya aforistika i slovar. – T.: Fan, 1989.
2. Korolkova A.V. Russkaya aforistika. – M.: Flinta: Nauka, 2005.
3. Fedorenko N.T., Sokolskaya L.I. Aforistika. – M.: Nauka, 1990.
4. Tarlanov Z.K. Russkie poslovitsy: sintaksis i poetika. – Petrozavodsk: Izd-vo PGU, 1999.
5. Shatalova S.A. Lingvisticheskie osnovy aforizmov i aforistiki v hudozhestvennyh tekstah Dostoevskogo na materiale romanov «Besy» i «Podrostok». – M., 2000.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. V jildli. I jild. – Toshkent: O‘zME, 2020. – B. 118.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. V jildli. V jild. – Toshkent: O‘zME, 2020. – B. 527–528.

